

*Қарақалпақ филологиясы
факультетінің Қазақ
филологиясы тәлім – бағдарының
2 – курс студенті*

*Қайыпназарова Жадыра
«Қазіргі қазақ тілі» ПӘНІНЕН*

РЕФЕРАТ

*Тақырыбы: «Қазіргі қазақ тіліндегі
одағай және оның түрлері»*

Қабылдаған: Адилова Г.

Нөкіс - 2014

Жоспары:

1. Одағайдың жалпы сипаты
2. Одағайдың түрлері
3. Одағайдың интонациялық ерекшеліктері
4. Одағайдың құрамы мен қызметі

1. Одағайдың жалпы сипаты

Одағай - сөз таптары категориясының бірі. Одағай сөз табына жататын сөздер адамның әртүрлі көңіл-күйін білдіретін және де адамның көңіл-күйіне байланысты айтылатын ишараттар мен төрт түлік малға, үй хайуанаттарына арнайы шақыра айтылатын сөздер тобы. Қазақ тіліндегі одағай категориясы– басқа сөз таптарымен салыстырғанда, фонетикалық, грамматикалықжәне семантикалық жақтарымен ерекшеленіп көрінетін, сонымен бірге әуезділікке, арнайы ырғаққа, эмоциялы құбылысқа, интонацияға бай сөз табы. Одағай сөздердің көркем әдебиетте ойды әсерлі жеткізу жағынан мәні зор. Одағай сөздер тілге көркемдік сипат беретін, көркем шығармада көп қолданатын сөздер. Мысалы: - Ойбай-ау, онда саудагер сұмды біржола туралатып кетесің ғой!.. (Ғ.Мүс); -Япырай, қаншалық қайран қаларлық сергектік, сезгіштік бар. Михайловта»(М.Ә.). Ал, публицистика мен ғылыми зерттеулерде одағай сөздерді қолдану сирек кездеседі.

Одағай тобына жататын сөздердің мағына жағынан заттың өзі, сыны, саны, қимылы не қимылдың жай-күйі туралы ұғымдардың бірін де білдірмейтін, басқа ешбір сөз табына ұқсамайтын сөйлемде не тұрлаулы, не тұрлаусыз мүшенің қызметін атқармайтын, сөйлемдегі басқа мүшелермен синтаксистік қатынасқа тікелей түспейтін, не шылау сөздер сияқты сөйлемдегі басқа мағыналы сөздермен селбесіп, оларды өзара байланыстырып тұратын дәнекерлік қызметі жоқ, семантикалық, морфологиялық белгілері мен синтаксистік қызметі жағынан өзіне тән ерекшелігі мол сөз табы екендігі тіл білімінде толық дәлелденген.

Одағай туралы мәліметтер революцияға дейін шыққан еңбектерде кездеседі. Ондағы мәліметтер одағайды сөз табы деп тануда авторлар пікірі әр түрлі болғанын көрсетеді. Кей авторлар оны «частицаға» қосып, морфология қарамағында қарастырса, кейбірі синтаксис ішінде берген. Әрі одағай сөздің мағынасы толық классификацияға түспеген, авторлар

негізінен одағайдың көңіл-күй түріне ғана тоқталған. Атап айтқанда, Н.И.Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского наречия», А.Архангельскийдің «Грамматика народно-татарского языка», П.М. Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казахского языка» атты грамматикаларында одағай сөздер бірінде жеке сөз табы ретінде аталса, бірінде басқа сөз таптарымен бірге аралас берілген.

Түрік тілдерінде одағайды жеке сөз табы ретінде беру және оның мағыналық топтарын көрсету А.Н Кононов пен Н.А.Баскаковтың грамматикаларынан бастау алған, дегенмен бұл авторлардың одағайды мағыналық топтарға бөлуінде шатастырушылық бары көрінеді. А.Н. Кононов одағайды еңбегінде жеке сөз табы деп дұрыс көрсеткенмен, оның мағыналық түрлерінің қатарына «звукоподражательные слова» түрін қосып атаған. Бұдан автордың өзбек тіліндегі одағай мен еліктеу сөздердің мағыналары арасындағы ара жікті ажырата алмағаны байқалады. Н.А.Баскаков та одағайларды еліктеу сөздерден бөлек қарамайды. Оны атауыш сөздердің қатарына қоса отырып, оның«междоиметия, выражающие чувства, эмоции, настроения, ощущения» и пр.; «междометия, выражающие призывы»; междометия, выражающие недовольство»деген түрлері барын көрсетеді .

Одағай сөздің табиғаты туралы нақты ғылыми пікір айтқан қазақ тіл білімі әлеміндегі ерекше қабілеті бар феномен атанған адам- Құдайберген Жұбанов. Адамның сезімін білдіретін одағай сөзде заттың өзін, ісін, сынын айыра атайтын мән жоқ, ол тұтас күйде тұрып, кейде бір сөзді немесе бір сөйлемді білдіруі мүмкін, «бір нәрсені жақсы істеген екенсің» десек те, «жаман істеген екенсің» десек те бәрекелде деуге болады. Оның қай мағынада айтылғандығын сөйлемдегі тұрған орнына қарап және дауыс ырғағына қарап айырамыз. Өйткені одағай жіктелмеген сөз табы. Одағай әрі зат атауына, әрі іс-қимыл атауына жақын сараланбаған сөз. Әй! Мә! одағайларының кімге айтылғандығы, кімді шақыратыны белгісіз. Қап,

әттеген-ай дегендер нағыз одағай, «ә, деген-айдан» қалыптасқан. «тт» екі дыбыс емес, айтуға оңай болу үшін созылған бір «т» дыбысы. «Мә саған» дегенді одағай ретінде айтқанда «мәссаған» деп бір «с» ны бөліп екі буынға жіберу де осы сөзам дегендік екенін нақты мысалдар арқылы дәлелдейді. Ғалым одағайлардың хабар-лаушы сөздер, құрылысы жағынан жеке сөз, атқаратын қызметі жағынан сөйлем, не сөйлемдер жинағы, бұлар таптасқан сезді (атауыш сезді) сөйлемдерде одағайланып тұратынын айта келе, оларды мағынасына қарай «шаруашылық одағайлары, қатынас одағайлары, көңіл одағайлары» деп үш түрге бөліп, әр мағыналықтүрдің қалыптасу тарихына, ерекшелігіне, жасалу жолынаталдау жасайды .

1959 жылы жарық көрген орыс тілінің энциклопедиясында одағайға берілген түсінікте одағай ішкі сезімді, адамның экспрессивтік жан-күйін білдіргенмен, бірақ оны атамайтыны, баяндамайтыны, оның басқа сөз таптары сияқты түрлену қасиетінің жоқтығы, негізінен өзгеріске ұшырамайтын сөздердің класы (сөз табы) ретінде беріліп, ол мағыналы сөздерге де, көмекші сөздерге де жатқызылмаған .

Қазақ тіл білімінде тіліміздегі одағай сөздерді жан-жақты зерттеген ғалым Ш Ш. Сарыбаев. Ш. Сарыбаевтың орыс тілінде жазған кандидаттық диссертациясының бірінші тарауы одағайдың тіл білімінде жеке сөз табы ретінде танылуының тарихына арналған. Екінші тарауда одағайға жалпы сипаттама беріліп, үшінші тарауда оған классификация жасалған. Төртінші тарауда бір мағыналы одағайлар мен көп мағыналы одағайлар талданып, бесінші тарауда одағайлардың интонациясы мен дыбыстық құрамы қарасты-рылып, соңғы алтыншы тарауда одағайдың грамматикалық ерекшелігі сөз етіледі. Кейіннен бұл зерттеу қазақ тілінде жеке монография болып шықты. Бұрынғы оқулықтарда еліктеу сөзбен аралас беріліп ара жігі ашылмай жүрген одағай сөздер кейінгі шыққан мектеп оқулықтары мен ғылыми грамматикаларға енгізілгенде, оның анықтама-ережелері нақтыланып, мағыналары, түрлері, ерекшеліктері дұрыс көрсетіліп берілді.

Адамдар арасында сөйлеу құрапы ретінде жұмсалатын тілге сөйлесу, түсінісу үшін керек атауыш сөздер сияқты, бір нәрсеніңдәлдігін, өткірлігін, әсерін білдіруде өте-мөте қажет одағай сөздері де тілдің қалыптасу, даму жолдарынан өтіп, бүгінгі қолданылу дәрежесіне жеткен, тілдің өз материалынан жасалған сөздер. Одағайлар басқа сөз таптары сияқты әр түрлі жолмен қалыптасқан. Мәселен, әуел бастағы «иә, пірім-ай, ау, пірім-ай, ой, пірім-ай» деген бөлшекгерден көңілдің түрлі жайына, райына, күйінің әуеніне орай дыбыстарының түрленуінен, соңғы қосымшалар мен сөз басындағы қаратпалар түбірмен тұтасып кетуінен «япырмай, апырмай, апырмой, ойпырмой» секілді одағайлар жасалып, осы кірігу барысында әр одағайдың айтылу әуеніне қарай соңғы дауысты дыбыстары бірде «а», бірде «о» болып түрленген. Тіліміздегі «ойбай» мен «ойбой» одағайларының қалыптасуы да солай. Көңіл-күй одағайларының бірқатары араб, парсы тілдерінен енген сөздер: Мысалы, ой-пір-ім-ай (ой, ай - қазақтың шақыру одағайы, пір -ұстаз, ійе - парсы; м (ім: пір-ім) -тәуелдеу қосымшасы .

Одағай мағынасында жұмсалатын сөздер тұлға жағынан әр түрлі. Оның құрамындағы сөздер негізінен мына сияқты тұлғадағы сөздер болып келеді: Ойбай! Япырмай! әттең! тәйт! Тек! жә! сап-сап! Ырит соқ! шәуім-шәуім! шек-шек! шөре-шөре! құру-құру! Хош! Хайыр! Рахмет! Ассаламағалайкум! Алла! Дариға! Айналайын-ай! Опырым-ай! Шіркін-ай! Ойбай-ау! Бәрекелді-ай! Па деген! Я деген! Тәйірі деген! Жағың қарысқыр! Айналып кетейін! Садағаң кетейін! Топалаң келгір т.б. Одағайға жататын сөздердің құрамында бір фонемадан тұратын сөз де болады. Одағай сөз ретінде қазақтілінде а, ә, е, о, ы дауыстылары жиі қолданылады, әрі олар семантикасы жағынан мағынаға бай келеді.

Тілде тұтас ойға қатысты адамның әр түрлі сезімдерін білдіретін одағайлар құрылысы жағынан жеке сөз болғанымен, жалпы ойға қатысты мағына жағынан бір тұтас сөйлемге де ұқсайды. Мысалы, «қап» одағай

сөзінің «опыну» мағынасы - «байқамай қалған екем!», «ишша» одағайының жиіркену, тітіркену мәні - «ишша, күннің суығын ай!» сөйлемінде айтылатын оймен тең. «Алақай, бәрекелде» сөздерінің мағынасы да хабарлау жағынан сөйлем сияқты.

Одағайлардың адамның көңіл-күйі, сезімімен байланысты эмоциональдық мағынада жұмсалатын заттық ұғымдар мен түсініктердің аттары емес, адамның ішкі дүниесі арқылы берілетін ишараттарды білдіруі және өзі жарыса қатысқан сөздермен грамматикалық байланысқа түспеуі, белгілі бір сөйлем мүшесінің қызметін атқара алмауы, басқа атауыш сөздер сияқты түрленетін грамматикалық формасының жоқтығы оны сөйлемде басқа сөздерден оқшауландырып ерекшелендіріп тұрады, сондықтан ол оқшау сөздерге жатады және басқа сөздерге қарағанда интонацияға бай келеді.

2. Одағайдың түрлері

Одағайлар білдіретін мағыналарының әр түрлілігіне қарай үш топқа бөлінеді.

1. Көңіл-күй одағайлары. Сөйлеуде сөйлеуші адам хабарды тек хабарлап қана қоймайды, хабармен бірге өз ойына өң бере сөйлейді. Хабар беруде сөйлеушінің қуанта, таңцандыра, күлдіре, ызаландыра, өтіне, кекесіндей, сұрай, бұйыра, айтқан ойы көңіл-күй одағайлары арқылы беріледі. Мысалы: -Па, шіркін! өмір болсаң, бол осындай! -Мырқымбай! Мырқымбай! Бай-бай-бай!.. жүрмісің жай (Б.М.) - деген сөйлемдерде ойына тән сезім *«па, шіркін және бай-бай-бай»* көңіл-күй одағайлары арқылы берілген.

Көңіл-күй одағайлары сан жағынан аса көп болмағанымен, семантикалық құбылуы жағынан әр қилы. Адамның ішкі сезіміне қатысты айтылатын одағай сөздердің мағынасының әр түрлілігіне қарай көңіл-күй одағайлары үш түрге бөлінеді.

Бірінші. Жағымды көңіл-күйді білдіретін одағайлар: Алақай!, Ура!(қуану, шаттану), ья!, ПӘһ-пӘһ!, Бәрекелді! (сүйсіне қоштау, шаттана сүйсіну), ОһО! (таңдану) Па-па! (сүйсіну, таңдану), т.б.; Мысалы: Е, бәрекелді!-деп Артықбай да мақұлдады (Ғ.М.).

Екінші, жағымсыз эмоцияны білдіретін одағайлар: Әттеген-ай!, Әттең!, Қап! (өкіну), Тәйірі!, Түге! (наразылық реніш), Ищай! (тоңу, жиіркену), Бай-бай-бай (қатты реніш, наразылық, кейістік), Пішту (менсінбеу, жақтырмау) т.б.; Мысалы: Қап!-деді де, ?лпан тұра берді. (Ғ.М.). Әй, сен, құтырған қатын, үйі өртенген адамға көңіл айтқаның осы ма? (Ғ.М.). Әй, әттеген-ай! Кезінде білмегенім ай!

Үшінші, көңіл-күй одағайларының әрі жағымды, әрі жағымсыз эмоцияны білдіретін тобына жататындары әдетте көп мәнді болып келеді де, олардың мағыналары контекст ішінде не ситуацияда анықталады. Мысалы, «Пай-пай!» одағайы қарама-қарсы екі мәнде жұмсалады: бірі -

«таңдану, сүйсіну, таңырқау» (Пай-пай қандай жарасады,ә!) мәнінде болса, ендігісі - «ренжу, наразылық мағынасында (Пай-пай, не болар екен соңы!) қолданылады. Бұл оның көп мағыналы сөз екенін көрсетсе керек.

2. Императивтік ишара одағайлары. Бұл топқа адам не хайуанатқа бағышталып айтылатын шақыру, жекіру, тыйым салу, бұйыру мақсатымен қолданылатын одағай сөздер жатады. Бұлар бағытталып отырған объектісіне қарай екі топқа бөлінеді. Бірі - адамға бағышталып айтылатын одағайлар, екіншісі - малға, үй хайуанаттарына бағышталып айтылатын одағайлар.

Адамға бағышталып айтылатын одағайларға адамның атына, адресіне бұйыру, жекіру, тыйым салу, мақсатымен қолданылатын одағайлар қатарына Айда!, Ау! Әй! Тәйт!, Сап-Сап, Марш!, Стоп!, Кәне!, Жә!, Тек! (Тәк), Әлди!, Әуп! Тәй-тәй! Қаз-қаз! тағы басқа сөздер жатады. Біреріне мысал келтірейік, -Жә, тұра тұр енді, мен барып шығайын! (М.Ә.) Ау, жігіттер, бұларың не? (Ғ.М.). -Енді аздап сыбырлауларыңа болады. Кәне, кім неайтады? (Газеттен). - Әй, әрі кетші мазаны алмай! Тәй-тәй балам тәй балғын, жүре қойшы жай балғын, Қаз-қаз, балам, қаз балам, қадам бассан, мәзболам. Әлди, әлди, шырағым, көлге біткен құрағым (Х.ауыз.әдеб.).

Малға бағышталып айтылатын одағай сөздерге: Мох-мох!, Шөре-шөре!, Сорап-сорап!, Көс-көс!, Шәуім-шәуім!, Әукім-әукім!, Мәліккелгір! Пұшайт! Ауыау! Айтақ!, Жамандатқыр! сияқты сөздер жатады. Бұлар үй жануарларын жемге шақыру, тоқтату, айдау, үркіту, қарғау мақсатымен қолданылатын одағай сөздер. Мысалы: Әукім.Әукім! Мал деп осы көксиырды айтсайшы! (Б. Майлин). Мох-мох!-деп кешкі тынық даланы басына көтерді С.М.)

Қошақаным, қайдасың? Пұшайт, пұшайт! Шекетайым, қайдасың? Шөре, шөре! Құлыным менің, қайдасың? Құрау.құрау! Әукешім менің, қайдасың? Ауиау, ауыау! Ботақаным, қайдасың? Көс, көс!

3. Тұрмыс-салт одағайлары. Бул топқа жататын одағай сөздер сан жағынан шағындау, бірақ тұрмыста олар жиі қолданылатын бір мағынамен айтылып сипатталатын сөздер. Мұндай одағайлар қатарына адамның амандасу, қоштасу т.б. сыйластық жасаудың белгісі ретінде қолданылатын сөздер жатады. Олар: Хош!, Хайыр!, Рахмет!, Ассалаумағалейкум!, Кеш жарық!, Құп», Ләббай! Дат! т.б.сөздер. Мысалы: Армысың, Қасым інішек, көптен бері біліс ек. Рахмет, дәл тауып шештің, ойы да, тілі де жүйрік тұлпарым (Төле би). Кендебай есіктен кіріп келіп: -Дат, тақсыр,-дейді. -Датың болса, айт!-дейді хан ақырып. Бұл сияды сөздер адамдар арасында бір-бірін қоштағанда, бір нәрсеге назар аударғанда немесе керісінше қоштамағанда, амандасқанда, қоштасқанда айтылатын сөздер кейде біреу болса да тұтас сөйлем орнына жүреді. Мұндайлардың өз мағынасы түсініксіз де болады, ал, тіпті, түсінікті болғанның өзінде де олар өз мағынасында тұрмайды. Мысалы: «салаумағалейкум» -түсініксіз; «арма, бар бол» -дегендер түсінікті, бірақ өз мағынасында емес. «Жол болсын!» дегенде алғыс айту емес, тілегін тілеу емес, «неғып жүрген адамсың « дегендей сұрау жатыр. «Хайыр, хош» дегендер араб, парсынікі. Бұлар сөйлемгетән жалпы заңдылық бойынша құралмаса да, сөйлем болып табылады. Сондықтан одағай қатарына жатады (17. 92-93).

3. Одағайдың интонациялық ерекшеліктері

Одағай сөздер қолданылуында түрлі интонациямен айтылатын, әуезділікке, құбылмалылыққа бай. Мысалы: -Жә, тұра тұр енді, мен барып шығайын (М.Ә.),- дегенде «жә» одағайы сөйлемдегі басқа сөздерден оқшауланып, жеке әуенмен айтылып тұр.

Интонация жағынан ерекшеленеді. Бірқатар одағайлар контексте бір-ақ мағынада қолданылса, енді бір қатары екі-үш, не одан да көп мағынада жұмсалады. Осыған орай одағайларды білдіретін мағыналарына қарай көп мағыналы одағайлар және бір мағыналы одағайлар деп екі топқа бөлінеді.

Бір мағыналы одағайлар сан жағынан аз. Бұл топтағы одағайлар қай ситуация, қай контекске түспесін, қандай интонациямен айтылмасын, үнемі бір-ақ мағынада жұмсалады. Бұған мына одағайларды жатқызуға болады: Алақай!, Ура!, Қап!, Өттеген-ай!. Бұлардың алдыңғы екеуі тек шаттану, қуану сезімін білдіруде қолданылатын болса, соңғы екеуі әр уақытта өкіну мағынасында жұмсалады. Мысалы: - Ура! Әкем жеңімпаз атанды! Алақай! Ата! Апа! Елбосындар келіп қалды! Ағалар келді! Соғысбітті!.. (Ғ.Сланов).

Қап, Еснейдің бар дүниелігін шаштырып алғанымды қарашы! (Ғ.Мүс.)- Өттеген-ай, менің қолымда билік болса, басқаша болар ма еді?! -Жә, тұра тұр енді, мен барып шығайын (М.Ә.)- Мұндай одағай сөздер сөйлемдегі басқа сөздерден оқшауланып, жеке әуенмен айтылады.

Көп мағыналы одағайлар сөйлемде әртүрлі мағынада жұмсалады. Кей одағайлар біреудің іс-әрекетіне не сөздеріне риза болып, оны қоштау, қолпаштау, көтермелеу мақсатымен айтылатын шаттық, қуаныш, таңдану мағыналарын білдірсе, енді біреулері біреудің сөзін жақтырмай, наразылық, қарсылық білдіру мағыналарын білдірумен бірге таңырқау мағыналарында да білдіреді.

Қазақ тілінде жеке одағай сөз ретінде жұмсалатын бір фонемалы одағай сөздер көп мағыналы болып келеді. Олар сөйлемде қолданылуына қарай «таңдана таңырқау, сұқтана сұрау», «іс -әрекетті ұнатпай жақтырмағанда наразылық білдіру», «мазалау, қайталап шақыру, қарату мәнін білдіру», «біреуге ашуланып жаны күйю, қаһарланып зекіру, ұрсу, жек көру», «мақтау, мадақтау, және табалау» сияқты бірнеше мағынаны білдіреді. Бір ғана «Ә» одағайының көп мағынада қолданылуына мысал келтірейік: - Ә? -деді қалың ойда отырған Ықлас (С.Ерубаев) - деген сөйлемде «ә» одағайы біреудің сөзін анық естімей, аңғармай қалғанда қайта сұрау мағынасында қолданылған болса, -Жоқ, Ақтан ағай, ондай берекесіз қиялды ойлайтын біз бала емеспіз. - Ә, бала емей сендер кімсіңдер!?! (Ш.Хұсайынов) деген

сөйлемде «ә» одағайы сұрау мағынасының үстіне ренжу, жекіру мағынасын білдіруде қолданылып тұр. Бұл одағай бір нәрсе есінен шығып кетіп, кейіннен еске тускендігін немесе бір нәрсені түсінбей қалып, кейін түсінгендікті аңғарту мақсатын білдіруде де қолданылады. Мысалы: Хат! Кімнен хат? Ә - ә, бағана мен берген хат екен ғой! (Ғ.Сланов). Ә - ә, мен білдім! - деді Асан. (С.М.). Кейде біреуді өзіне қарату мақсатымен қолданылатын қаратпа сөз мағынасында да жұмсалады. Мысалы: Келін, ә, келін! - деді ол шамды тұтатқасын. (С.Мұқанов). Сөйлем соңында келген «ә» одағайының бойында әжуа, мысқыл реңк мағыналары да байқалады. Мысалы: Өзің мені әдейі жалғыз жібергің келіп, естімейсің де, енді келіп өкпе айтқан боласың, ә?! Әй, қусың-ау! (Ә.Әбішев). Мұндай көп мағыналылыққасиет негізінен көңіл-күй одағайларына тән, императивтік одағайлардың көп мағынада қолданылуы сирек, ал тұрмыс-салт одағайларында мүлде кездеспейді.

Одағайлар көркем шығарма тілінде көп қолданылады, әсіресе диалогқа құрылған шығармаларда жиі кездеседі. Ол одағай сөздердің басқа сөз таптарымен салыстырғанда әуезділікке, ырғаққа, эмоциялық құбылмалылыққа, интонацияға өте бай екендігін көрсетеді. Тіліміздегі көп мәнді одағайлардың әрбіреуі жұмсалу ыңғайына, интонацияның құбылуына қарай бірде созылық баяу, бірде тез, жылдам айтылады. Сөйлем интонациясының құбылуы одағайдың беретін мағынасын да өзгертіп тұрады. Жай кею мағынасында айтылатын сөйлемдер, бірқалыпты сазбен айтылады. Мысалы: Әй, мен осы күні көп қорқатын болдым. Ызалануды білдіруде одағайдан кейін интонация көтеріңкі айтылады да, дауыс сөйлем соңында бәсеңдейді. Мысалы: Тфу! - деп бетіме түкіріп жібергені. Ау, бар не мемісің? Жоқ сұрасам, бетіме түкіресің. Ой, оңбаған-ау, қырасыңғой малды. Мұндай ерекшелік одағайдың сөйлемдегі орын тәртібіне де байланысты болады. Одағайлардың айтылу интонациясы да басқа-басқа болып келеді. Егер одағай сөз біреудің сөзін анық естімей, не аңғармай

қалып қайта сұрау мақсатымен қолданылғанда қысқа және көтеріңкі дауыспен айтылады. Мысалы: Е, олар неғыпты? Тыңдап отырғой, Қызың Бізбикені киіндіріңіз, -Е, не үшін (Х.ауыз. әдеб.).

Егер одағай сөз ұнатпай, жақғырмай, қайталап сұрау мағынасында келсе, жұлып алғандай қысқа, әрі көтеріңкі үнмен айтылады. Мысалы: Ә-ә! Қашан айттым барам деп? Қой, айналайын, біреумен шатастырып тұрған шығарсың. (Ғ.Мұст.).

Егер одағай бір нәрсе естен шығып кеткенде, кейін еске түскендігін немесе оны алғашқыда түсінбей қалып, кейін түсінгендігін аңғарту мағынасында қолданылғанда, созылыңқы айтылып, баяуырақ ырғақпен тынады. Мысалы: -Ана жылы сізді Шалқарға апара жатқанда... шұңқырда отырған... Есіңізде ме? -А... Шұңқырда жалғыз үй ме? (Ә. Нұрп.). - О-о-о! орнын жаңа тапқан

Одағай сөйлем ортасында немесе соңында келіп, сұрау мәнінде жұмсалғанда, қысқажәнебаяу үнмен айтылады. Мысалы: -Сен кеткелі үш жыл болып қалды, ә!(Қ.Ж.). - Әлгілер тағы да үйлеріне кетіп барады-ау, ә! (Ғ.М.).

Бір фонемалы одағайлардың екі неімесе одан көп қайталануы көркем шығармалардың диалогтарында кейіпкерлердің көңіл-күйіне байланысты динамикалық,жұмыр, экспрессивті әсермен ерекшеленіп естіледі. Олардың созылыңқы ерекше интонациямен айтылып, мағынасының құбылуы айтылу мелодиясына, интонациялық ырғаққа байланысты.

Тіліміздегі көп мағыналы одағайлардың әр біреуі жұмсалатын мағынасына қарай әр түрлі интонацияда айтылады. Бірде созылыңқы, баяу, біресе жұлып алғандай тез, жылдам айтылады. Мысалы: Әй, мен осы күні көп қорқатын болдым. Әй, Ақкүміс-ай, адамның ойындағысын табасың-ау (З.А.). Әй, сен өзі мені тыңдап тұрсыңба, жоқпа, а?-деді сөзінежауап естімеген Құрманбекке қарап.

Бірде одағайдың соңғы буыны жоғары интонациямен көтеріңкі айтылса, бірде басқы буыны ерекше екпінмен айтылып, соңы баяу ырғақпен тынады. Мысалы Ойбай! Одағайы үрку, шошыну мағынасында жұмсалса, онда екпін бірінші буынға қойылады да, сөздің өзі жұлып алғандай тез жылдам айтылады. Егер таңырқау, тандану мағынасында жұмсалатын болса, онда екпін соңғы буынға түсіріледі де, дауысты дыбыс мейлінше созылып айтылады.

Одағай құрамындағы кейбір дауысты дыбыстардың созылыңқы, ерекше интонациямен айтылуы- сол одағайлардың мағынасын күшейту мақсатымен жұмсалады. Ендеше кей одағайлардың көп мағыналы болып құбылуы, олардың айтылу әуезділігі мен интонациялық ырғағына байланысты болады.

Көп мәнді одағайлардың бойындағы қыруар көп мәндер, сол одағайдыңөз бойынан шықпайды, олар ондай қасиетке сөйлемдегі, контекстегі ситуация және интонация арқылы ие болады. Контекстің, ситуацияның және белгілі бір жағдайда интонацияның қатыстығы болмаса, одағайлар көп мәнді сипатқа ие бола апмас еді. Сондықтан одағайлардың семантикалық сипатын ашуда, мәнін айқындауда контекстің, ситуацияның, интонацияныңсөйлемдегі орныныңатқаратын мәні зор.

4. Одағайдың құрамы мен қызметі

Грамматикалық ерекшелігі жағынан одағай түрленбейтін сөз табы категориясына жататындықтан, жұрнақ-жалғауларды көп қабылдай бермейді. Оларсөйлем ішінде затесімнің орнына жүріп, субстантивтенгенде ғана зат есімнің грамматикалық формаларымен түрленеалады. Мысалы: Сеносы ойбайыңды қойшы! Шөре-шөрелеріңді бәпептемей, тыныш отыр! Мұнда *ойбайыңды* (неңді?), *шөре-шөрелеріңді* (нелеріңді) сөздері субстантивтенгендіктен одағайлар, сондықтан оларға зат есімнің грамматикалық категорияларының көрсеткіштері - көптік, тәуелдік, септік жалғаулары жалғанған.

Одағайға жататын сөздер басқа сөз таптарынан жұрнақ арқылы жасалынбайды, сондықтан одағай тудыратын арнайы жұрнақтары жоқ. Кейбір одағайлардан басқа сөз таптарын тудыратын -ла, -ле -лап, -леп; -шыл, -шіл, -ақ жұрнақтары жалғану арқылы туынды түбір етістіктер мен есім сөздер жасалады. Мысалы: ойбай -ойбайла, әйт-айтақ, уһ-уыіеп, тәйірай -тәйірайшыл, айтақ-айтақшыл, бытпылдық-бытпылдықтап - деген мысалдарда ойбай, ун, өйт, тәйірай, атақ, бытпылдық одағай сөздері басқа сөз таптарының сөздерін жасауға негіз сөзболған. Мысалы: Ойбайлап, аылап-уыпеп мазаны алды. Бөдене бытпылдықтап ұшып отырады, түлкі көзін жұмып соңынан жортып отырады. Қасқырлы жердің елі айтақшыл. Бұл жерде жұрнақ арқылы жасалынған одағай сөздер - туынды етістіктер мен туынды сын есім.

Одағай грамматикалық формаларға түспейтіндіктен, сөйлем мүшелерінің бірде-бірінің қызметін атқара алмайды. Заттанғанда не басқа сөздердің тіркесінде келіп, күрделі мүшенің қызметін атқаратыны болмаса, жеке дара тұрғанда сөйлемнің баламасы ретінде жұмсалады. Мысалы: «Жарайды, мен бытпылдық-бытпылдық деп ұшып отырам. Сен көзінді тас жұмып, менің соңымнан еріп отыр» - деген сөйлемде күрделі мүшенің құрамында келіп тұр. Ал, «Кеше біздің үйде отырған? Ә- ә-!?! (Ғ.Сланов);

Ә-ә-ә! «Енді түсіндім, есіме енді түсті» деген сөйлемдердің екеуінде де «Ә» одағайы сөз-сөйлем ретінде қолданылған.

Одағайлардың өзара тіркесіп қолданылуында белгілі бір тәртіп бар, кез келгені бір бірімен тіркесе бермейді. Көбіне өзара тіркесіп қолданылатындар ішкі мағына үйлесімі бар, мағына жағынан бір-біріне жақын жағымды не жағымсыз көңіл-күйді білдіретін, эмоцияға байланысты дара айтылатын, сөз-сөйлем орнына жүретін одағайлар. Мысалы: 0, тоба! -деді қайғыдан еңсесін көтере алмай отырған Қасқақ би. (Ғ.Е.); «Ә, бәрекелді! Іштегіні айтқызбай білетін сабазың ғой; «Апырмай, ә? Айдабол сынды адамның баласына тәуір ат таба алмағандай, болмаған атты қойғаны несі

екен? деген сөйлемдердің әрқайсысында қатарынан қолданылған «о, тоба», «ә, бәрекелді», «апырмай, ә» одағайлар контексте тұғас ойды білдіріп тұрған жеке-жеке сөйлемдер.

Одағайларды құрамы жағынан екі топқа бөлуге болады: 1) негізгі түбірлі одағайлар; 2) күрделі түбірлі одағайлар.

Негізгі түбір одағай сөздерге бір фонемадан тұратын әрі қарай бөлшектеуге келмейтін түбір сөздер жатады. Олар көбіне екі, үш, төрт дыбыстардан тұрады. Мысалы: Жә, уа, әй, паһ, оһо, тек, кәне, тәйтт.б.

Күрделі түбір одағайлар негізгі түбір одағайлардың немесе екі сөздің бірігуінен не қосарлануынан жасалады. Мысалы: Мәссаған! Апырым-ай! Апла! Өттеген-ай!, Бәрекелді! Ләббай! Бай-бай! Ай-шай т.б. сөздер

Одағайдың қосарланған түрі сөйлемде жиі қолданылады. Одағай-ларды бірінен соң бірі дүркін-дүркін қайталанып айту, сезімнің күштілігін, не ишараның, бұйрықтың қаттылығын, қатаңдығын білдіреді Одағайлардың қосарлануында белгілі бір тәртіп бары байқапайды. Мысалы, бір топ «тәйірі, ту, бәсе» сияқты т.б. одағайлар қосарлап айтуға көнбейді. Ал, енді бір топ одағайлар-«Алақай! Ойбай! Тек! Ойбай-ау!, Рит соқ!»сияқтылар дара күйінде де, қосар күйінде де қолданыла береді. Одағайлардың ішінде көбіне тек қосар тұлғада жұмсалатындары да бар. Мысалы: Пай-пай, мына көмейі суырылған шешеннің ұрпағы-ай, сәлемінің өзін әндете салуын-ай! Әлди-әлди, бөпем-ай, ұйықғай қойшы, көкем-ай! Малға айтылатын одағайлар қосарлы түбір сөздер болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы. 1992ж.
2. Әуезов М. «Абай жолы» роман-эпопея. 1-2. кітап. Алматы. 1985ж.
3. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы. 1998ж.
4. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. Алматы 1989ж.
6. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы 1991ж.
7. Төлеуов Ә. Сөз таптары. Алматы. 1989ж.
8. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. Алматы. 2007ж.